

Рухани жаңғыру – алаштың асыл
мұраты: тіл, жазу, мәдениет
Ж.А.Манкеева – ф.ғ.д., профессор
ҚР БҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы
тіл білімі институты

«Қазақ әлемінің» Алаш арыстарының шығармаларындағы «тілдік бейнесі»

Қай заманда да, елдік мәселесі сөз болса, ұлт санасындағы қазақ рухын көтеретін қазақ сөзінің әлеуеті мен ана тілінің сол кезеңдегі жайы қатар айтылады. Жыраулар поэзиясының алмастай жарқылдаған тілінде ол «Ата коныс», «Жерұйық» сияқты қастерлі ұғым мен ата-бабаларымыздың «ерлік» пен «елдікке» тән мұрат-мүддесін дәріптесе, Алаш зиялыларының бәрі дерлік тілді ұлт болмысының өзегі, ел туралы сөздің арқауы, ұлттық сананы сақтау мен жаңғыртудың қуатты құралы деп санайды. Ұлтты ұйытып, тұтастыратын қазық деп таниды.

Өз алдына егемен ел болған тәуелсіз мемлекетіміздің тұғырын нығайтып, сол жолда қайта түлеу, рухани жаңғыру кезеңін бастан кешіріп отырған бүгінгі күнде Алаш туын көтерген ағаларымыздың рухани мұрасын зерделеп, сөздерінің асылын бағалап, құдіретін танытудың маңызы ерекше. Осымен байланысты көсемсөзін кестелі сөзбен өрнектеген сөз зергері Ә.Кекілбаевтың мына пікірі назар аударарлық: «Құдайдың өз бергенін өзіміз көпсінбейік деп, кебежеміздің түбін қақпаймыз, күбіміздің түбін сарықпаймыз, баламыздың басын, көгеніміздің бұршағын санамаймыз. Қазақ мәдениетінің *азалар* (ерекшелеген- біз) құрып, жүзінен жырып берген айшықты қызылды-жасылды өрмегінің қылышы қолымызға тигенде, арқауын босатып, төсегін селкеулеп алмас па екенбіз, алдағылар бастап берген айшықты өрнектен жаңылысып, күлді бадамға ұрынып жүрмес пе екенбіз деген уайым тебірентсе ләзім». Бұл сөз жақсы ағаның тілді «құрал» деп белгілеген ұлттық рухани көсемі А.Байтұрсынұлының 125 жылдық мерейтойында жасалған баяндамасынан алынып отыр. Байқап отырғанымыздай аталған жайт қазіргі әлем кеңістігіндегі жаһандану мен ұлтсыздану өріс алған алмағайып замандағы «тәуелсіздік» ұғымының жаңа деңгейімен астасып, ұлтсыздану үдерісіне қарсы ұлтжандылық сананың жаңғыруына бағытталған тәуелсіз мемлекетіміздің мүддесімен сабақтасады.

Осыған орай, тілдік санасында тұлғалық ой түзетін сөз иесінің шығармашылық мұрасындағы дүниенің тілдік бейнесіне мән беріп зерттеудің орны ерекше. Соның барысында алаш зиялыларының еңбектерін терең де жан-жақты деректі зерттеу ұлт тарихында орны бар тұлғалардың мазмұнды істерінің, биік те өршіл рухының, білімі мен біліктілігінің, шешендігі мен ерекше танымдық қабілет-қасиеттерінің, шыққан тегінің терең тамырын олардың бойына сіңген тіл құдіретінен табуға болатынын көрсетеді. Соның нәтижесінде әр тұлғаның даралығы, ішкі терең сезім көрінісі, қоршаған ортаны өзінше қабылдауы, соған сәйкес өзіндік сөз таңдап, елді аузына

қарататын қасиеттері оларды тілдік тұлға ретінде қалыптастырады. Демек, тілдік тұлғаның қуаты, сөзі, ойы мен мақсатын сипаттайтын қоғамдық-әлеуметтік істері, психологиясы ұлт перзенті ретіндегі ұлтжандылық танымы халқын сүйетін ерекше сезіммен бірлесіп, олардың бойындағы ізгі қасиеттердің оюнуына, тұлғалық болмысымен тұтасуына негіз болады. Атап айтқанда, алаш арыстарының жан дүниесі мен дарын қабілетіне қозғаушы күш ретінде ықпал ететін нақты әрекеттері – көбінесе тіл арқылы дәйектелетін шығармашылық, ағартушылық, күрескерлік қызметтері мен еңбектері.

Профессор В.А.Маслованың көрсетуінше, «тілдік тұлға» ұғымының мазмұнына мынадай құрылымдар енеді: 1. Құндылықтық (аксиологиялық), дүниетанымдық жүйе, тәрбие мазмұны; 2. Тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі; 3. Жеке тұлғалық қасиеттер [1,119].

Міне, алаш зиялылары А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Дулатұлы т.б. қай-қайсының да бойынан табылатын жоғарыда көрсетілген қасиеттер олардың парасат, таным мен білім деңгейімен ұласып олардың тұлғалық мінезінің саяси, қоғамдық, психологиялық т.б. ерекшеліктерін тілі арқылы түзеді. Мысалы, Х.Досмұхамедұлының ерекше тілдік тұлға ретінде қалыптасуына әсер еткен қайнар көздердің бірі – ол дүниеге келген тарихи шежіре мен көркем сөз астасқан Еділ-Жайық өлкесі. Бала кезінен Исатай-Махамбеттің ерлігі мен істерін, көркемсөзін көнекөз қариялар аузынан естіп, халқымыздың қайғы-мұңын жырлап, отаршылық саясатқа өлең-толғауларымен қарсы шыққан және сол өлкенің гауһар жырларын («Қырымның Қырық батыры» жырлар циклі) аманат етіп жеткізген Мұрат Мөңкеұлының жырларын тыңдап, таным бұлағын суарып, рухына сіңіріп өскен ерекше «тіл әлемінде» ер жеткен.

Сонымен бірге заманымыздың өзгерісін, болашағын сезінген әкесінің арқасында әуелі орыс-қазақ мектебінде оқуы, кейін Теке (Орал) қаласындағы реалдық училищені үздік бітіріп, соңында Санкт-Петербургтегі әскери-медициналық академияны (1903-1909 ж.ж) үздік бітіруі жас талаптың өнер-білімге құштарлығын ғана қанағаттандырмай, оның жан-жақты білім парасатын, биік ой-өрісінің көкжиегін кеңейтіп, тұлғалық деңгейге көтерді.

Ал, әрі қарай келесі кезеңде (екінші деңгейде) тілдік тұлғаға тән танымдық кеңістікті құрайтын әртүрлі түсініктер мен білімі өзектеліп, өзіндік ғаламының «тілдік бейнесі» ашылады, өзіндік тезаурусы қалыптасуына жалғасуы – заңды құбылыс.

Х.Досмұхамедұлының бұл деңгейге сәйкес тұлғалық шығармашылығының жүзеге асып, тұлға ретінде танылуының бір қыры – оның публицистикасы мен өзіндік көркемсөз үлгілері. Оларды шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады: тарих, әдебиет, тіл, медицина, гигиена, биология, табиғаттану.

Мысалы, тарихқа қатысты мақалаларында ерекше көзге түсетін сипаты: деректілік, ақпараттылық, түсінікті де нақты тіл, жай мазмұндау емес,

пайымдау және өзі баяндап отырған тұлғалардың бағасын беріп, сипаттап отыруы.

Бірақ ең бастысы – сол деректердің бәрі ел аузынан жинақталған жырлармен өрнектеліп, олар тек жалаң тарих емес, рухани құндылық, тілдік қазына ретінде айшықты тілмен көркемделіп, көркемделіп дәйектеледі.

Мысалы, Жанұзақ жыраудың, Боран жыраудың, Махамбеттің Жәңгір ханға айтқаны, Шырғияздың, Мұраттың сөздері тарихпен тамырлас беріледі.

Х.Досмұхамедұлының өзіндік танымдық деңгейдегі білімін өзектеп, тілдік тұлғасын анықтайтын – мақалаларының ғылыми танымдық сипаты. Мысалы, аламан ұғымының «тәртіпке, жолға, низамға көнбейтін, өз дегені болмаса басқаны елемейтін топ» деп анықтауы, біріншіден, жаңалық сипатымен, екіншіден, халқымыздың «өзімшілдік», «бәсекелік», «менмендік» сияқты жағымсыз қылықтарымен байланыстыруы арқылы өзекті. Және ойын «әлеумет туралы бір ой жоқ» деп қорытып, «Отан бірлігі, Отан сүю сезімі, әлеуметшілік міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін» де ел арасынан жинаған ескі сөздер арқылы анықтайды (Жиенбет батырдың сөзі т.б.) [2,107-110].

Тілдік тұлғаның прагматикалық деңгейінің басты өзегі тыңдаушының танымын, көзқарасын, психологиясын айтушының ескеріп, барынша оған ықпал етуі, сөзін ұғындыруды, ойын жеткізуді мақсат етуі. Бұл арада прагматикаға негіз болатын уәж бен мақсат тілдік тұлға сатысына көтерерлік қуатты факторлар екенін атап өткен жөн.

Мысалы, Х. Досмұхамедұлының тілдік тұлғасын уәж мақсат-мүдделерінің мазмұны белгілеп, тілдік тұлғалық прагматикалық ерекшеліктерін қалыптастыратын, біздің ойымызша, медицина, гигиена т.б. саласындағы мақалаларын, еңбектерін ұлт қамын, болашағын ойлаған мемлекеттік мүдде мен кәсіби тұлға тұрғысынан жасаған мұрасы, қазақ тілінде жазылған ғылыми стильдің, ғылыми түсініктеменің прагматикалық үлгісі деп бағалауға болады.

Осы бағыттағы зерттеулерде кез келген тілдік тұлға, ең алдымен, ана тілін дамытушы деп қарастырылады. Осы орайда Х.Досмұхамедұлының тілдік тұлғасының танымдық-шығармашылық нәтижесі ретіндегі нақты прагматикасының тілдік көрінісі – ХХ ғасыр басында пайда болған ағартушылық және ұлттық сананы ояту үшін ұсынған биология, жануарлар, адамның тән тірлігі бөлімдеріндегі пән сөздер. Х.Досмұхамедұлы көрсеткендей «олар барынша сөйленіп жүрген ылайықты сөздер», бірақ ғылыми сипаты қазақша берілген. Мысалы, *теңге қотыр, жап-жайшалар, бір қуыстылар, былқылдақ тәнділер, боршалар, кебістер, шыбыртқылар, астырт, үстірт, шеткей* т.б. [2, 172-174].

Сол сияқты М.Дулатовтың дискурсындағы «ғаламның тілдік бейнесін» автордың таным әлеміндегі ұлттық құндылықтарын сипаттайтын «ұлтжандылық», «дін», «қиял», «оқу», «ғылым», «өнер-білім», «ана тілі», «қазақ жері», «татулық», «азаттық», «әйел теңдігі» т.б. концептілер құрайды. Қараңыз: *Жүйрік қиял дүниені кездіріп,*

*Туған ел мен өскен жерден бездіріп,
Қиын қизаиш қияларға жетектеп,
Сырын айтпа, жөні қалай сездіріп.
Ере бердім мен артынан бір есер,
Қарсы келіп еркім бар ма тіресер?
Жел айдаған тұрағы жоқ қаңбақтай,
Азынымды дедім-дағы сай кесер.
Сай орнына душар болады терең жар,
Мезгіл жетпей шығу қиын, өзі тар.*

Өзіндік ерекшелігін көрсететін прагматикалық деңгейге сай сөзқолданыс М.Дулатовты тілдік тұлға ретінде айқын танытатын уәждері мен мақсатына қызмет етеді. *Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,*

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашарлап, хал арам боп,

Қарағым, енді жату жарамас-ты. – деп жырлаған «Оян,

қазақ!»

кітабы, «Бақытсыз Жамал» романы т.б. – соның айғағы.

Оқу – ағарту ісіне араласқан нақты әрекеті «Есеп құралы» оқулығының тілінде де прагматикалық мақсаты төл мәдениеттің ұлттық тәрбиеге жалғасуын тірек етеді: *Жылқыбайдың 4 айғыр үйір жылқысы бар еді, тағы бір қысырақ матады. Жылқыбайдың жылқысы неше үйір болды?* [3, 114].

Міржақып тілінде оның Алаш зиялыларына тән ұлттық танымының тереңдігін дәлелдейтін тілдік құралдар жеткілікті.

Авторлық метафоралар: *Қыран бүркіт, қырғи құс, аспаһани қылыш* (жақсы жігіт); *Ағын жатқан бұлақ* (ғылым); *Бағлан* (талапты жас); *Тұман* (сауатсыздық) т.б.

Лингвомәдени бірліктер: *Ақ үй, қара үй, қараша үй, отау, ошақ, үкі* т.б.

Фразеологизмдер: *Қазақ баласы енді оянбасаң, мәңгіге шейін ұйқың ашылмай, қараңғыда, құлдықта, тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кеткенің.*

Қорыта айтқанда, Алаш зиялыларының ұлттық сананы ояту идеясын іске асырушы және таным әлемі мен қоғамға деген еңбегінің қозғаушы күші, әлеуетті құралы ретіндегі тілін «тілдік тұлға» кешенінде анықтаудың мәні зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001
2. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы шығармалары. Алматы: Ана тілі, 1998
3. Дулатұлы М. Шығармалар. (5 томдық), Алматы, 2002-2004жж.